

MARTINAS MALUŽINAS

<https://orcid.org/0000-0002-2772-9534>

Uniwersytet Szczeciński

STOSUNKI WŁADZY NA LINII SMETONA–VOLDEMARAS. ROLA ORGANIZACJI ŻELAZNEGO WILKA W LITEWSKIM SYSTEMIE POLITYCZNYM

Abstrakt: Podejmując problematykę rozwoju i roli stosunków między Antanasem Smetoną a Augustinasem Voldemarasem oraz grup ich zwolenników w litewskim systemie politycznym w latach 1926–1940, należy wskazać podstawowe elementy, które przyczyniły się do wywołania konfliktu pomiędzy dwoma przywódcami Związku Narodowców, a mianowicie znaczenie tajnych organizacji paramilitarnych (takich jak Żelazny Wilk) w reżimie Smetony i Voldemarasa, kwestię ideologii i myśli politycznej oraz politykę wewnętrzną wobec mniejszości narodowych na Litwie. Zakres przedmiotowy artykułu wytycza konflikt w łonie partii rządzącej. Zakres podmiotowy natomiast odnosi się do prezydenta Republiki Litewskiej Antanasa Smetony, premiera Augustinasa Voldemarasa oraz działalności organizacji voldemarystów. Zakres terytorialny obejmuje ziemie litewskie oraz obszary będące pod administracją litewską (m.in. obszar Kłajpedy). Ramy chronologiczne pola badawczego wyznaczają lata 1926–1940.

Słowa kluczowe: Antanas Smetona, Augustinas Voldemaras, Żelazny Wilk, system polityczny, zamach stanu, voldemaryści, mniejszość polska, mniejszość żydowska.

Abstract: When addressing the issues of the development and role of the relations between Antanas Smetona and Augustinas Voldemaras and their supporters' groups in the Lithuanian political system in 1926–1940, it is necessary to point out the essential elements that contributed to the conflict between the two leaders of the Nationalist Union, namely the importance of secret paramilitary organisations (such as the Iron Wolf) in Smetona's and Voldemaras' regime, the question of ideology and political thought, and domestic policy towards national minorities in Lithuania. The conflict within the ruling party determines the subject scope of the article, while the subjective content refers to the President of the Republic of Lithuania Antanas Smetona, Prime Minister Augustinas Voldemaras, and activities of the Voldemarists. The territorial scope covers the Lithuanian lands and the areas under the Lithuanian administration (including the area of Klaipėda). The chronological framework of the research spans the period between 1926 and 1940.

Keywords: Antanas Smetona, Augustinas Voldemaras, Iron Wolf, political system, coup d'état, Voldemarists, Polish minority, Jewish minority.

Antanas Smetona w 1926 r. dokonał zamachu stanu na Litwie i obalił rządu lewicy. Wkrótce po objęciu władzy ujawnił się konflikt na linii prezydent — premier Augustinas Voldemaras. Miał on w dużej mierze charakter sporu personalnego o wpływy w rządzie narodowców. Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza tego konfliktu, ze szczególnym uwzględnieniem jego skutków politycznych dla państwa litewskiego. Do najważniejszych prac poświęconych tej tematyce należą opracowania Alfonsasa Eidintasa, Piotra Łossowskiego, Liudasa Truski czy Algimantasa Kasparavičiusa. W niniejszym studium celem jest pogłębienie źródłowej refleksji wokół pytania, czy spór na linii prezydent — premier miał rzeczywiście tylko charakter rywalizacji personalnej o przywództwo, czy był także sporem o sposób prowadzenia polityki przez państwo litewskie i o jej cele.

W nocy z 16 na 17 grudnia 1926 r. oficerowie litewskich sił zbrojnych dokonali zamachu stanu. Obalono wówczas lewicowy rząd i prezydenta Kazysa Griniusa. Data zamachu stanu wydaje się wybrana nieprzypadkowo, ponieważ prezydent obchodził w tym dniu urodziny. Co ciekawe, wieczorem 16 grudnia o godz. 23.00 przedstawiciel ZSRR Siergiej Aleksandrowski (Sergej Aleksandrovskij), uzyskawszy informację o planowanym zamachu, niezwłocznie przekazał ją telefonicznie premierowi Litwy Mykolasovi Sleževičiusovi. Ten pośpiesznie zwołał naradę z kilkoma ministrami, lecz jej uczestnicy uznali tę informację za fałszywą i postanowili nie podejmować żadnych działań¹.

Jako głównych organizatorów zamachu stanu należy wymienić mjr. Povilasa Plechavičiusa, płk. Jurgisa Petrutisa, płk. Vladasa Skorupskisa oraz kpt. Antanasa Mačiuikę. Ich plan zakładał obalenie systemu parlamentarnego i powierzenie władzy zwolennikowi rządów twardej ręki, a zarazem komuś powszechnie uznanemu i szanowanemu². Wymienionymi cechami niewątpliwie wyróżniali się Antanas Smetona i Augustinas Voldemaras. Obaj cieszyli się dużym autorytetem w środowisku wojskowych i skrajnie prawicowej partii Związek Narodowców, m.in. z uwagi na ich wkład w tworzenie deklaracji niepodległości Litwy, a także na działalność społeczno-polityczną. W rezultacie po udanym zamachu stanu przywódcy ruchu narodowego ponownie objęli najwyższe stanowiska w litewskim systemie władzy. Smetona został prezydentem, a Voldemaras premierem³.

¹ A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*, Vilnius 1990, s. 101.

² Ibidem, s. 102.

³ Tuż po dokonaniu zamachu stanu 19 grudnia 1926 r. zwołano nadzwyczajne posiedzenie parlamentu litewskiego, na którym została przyjęta dymisja głowy państwa, ludowca Kazysa Griniusa. Prezydentem został organizator zamachu Antanas Smetona,

Początkowo Litewski Związek Narodowców (lit. Lietuvių tautininkų sąjunga), wojsko litewskie oraz organizacje paramilitarne tworzyły najbardziej lojalne grupy stronników Smetony i Voldemarasa. Oficerowie i urzędnicy związani z tą partią stanowili mocne, skonsolidowane zaplecze prezydenta i premiera⁴.

Nowy reżim dążył do zmiany politycznej tożsamości państwa, poszukiwał skutecznych metod konsolidacji społeczeństwa litewskiego wokół jednej ideologii i jednocześnie chciał zjednoczyć naród do walki z oponentami politycznymi. Zamierzano to osiągnąć przez kontrolowanie elementów nielojalnych oraz „oczyszczenie” z nich instytucji państwowych, a także organizacji społecznych. W tym celu 26 czerwca 1927 r. powołano do życia tajną, skrajnie prawicową organizację polityczno-militarną Związek Żelazny Wilk (lit. Geležinis Vilkas), która inwigilowała partie opozycyjne, zarówno ugrupowania komunistyczne, jak i demokratyczne, torpedując wszelkie przejawy aktywności, oraz zwalczała polską działalność kulturalną⁵. Organizacja funkcjonowała najpierw przy partii narodowców, a na początku 1928 r. dekretem premiera stała się niezależną strukturą państwową⁶.

Policja polityczna nasyłana przez nowe władze włamywała się nocą do mieszkań i internowała aktywistów opozycyjnych oraz działaczy polskich, zastraszając ich bronią i torturami⁷. Sytuacja opozycji i społeczności polskiej skutkowałą eskalacją konfliktu wewnętrznego. Narastająca fala przemocy wobec przeciwników władzy, a także organizacji gospodarczych w okresie transformacji systemowej spowodowała wzrost liczby skazanych za przestępstwa polityczne: w 1927 r. wydano 94 wyroki skazujące, w 1928 r. — 128, w 1929 r. ich liczba wzrosła do 350⁸. Obywatele Litwy, w tym mniejszości narodowe, podlegali całkowitej kontroli policji i komendantów wojskowych.

uzyskując 38 głosów (na 40 posłów biorących udział w głosowaniu). Szerzej na ten temat: P. Kierończyk, *Antanas Smetona i jego czasy*, w: *Reżimy*, [rada red. T. Karasek et al.], Gdańsk 2009 (Disputatio, t. 8), s. 111; P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Wrocław 1972, s. 114.

⁴ D.M. Dzierżek, *Antanas Smetona — litewski wariant przywództwa politycznego w systemie autorytarnym*, w: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*, red. W. Konarski, A. Durka, S. Bachrynowski, Warszawa 2011, s. 464.

⁵ M. Malužinas, *Rozwój sportu litewskiego w okresie międzywojennym pod auspicjami tajnej profaszystowskiej organizacji polityczno-militarnej Żelazny Wilk*, w: *Polityczne kształty sportu*, red. A. Dubicki, R. Jung, M.M. Kobierecki, Poznań 2020, s. 157.

⁶ G. Rudis, *Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai*, A. Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą*, Wilno 1992, s. 5–29.

⁷ P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001 (Historia państw świata XX wieku), s. 128.

⁸ A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės*, s. 106–109.

Rząd litewski skierował działania represyjne Żelaznego Wilka przeciwko obywatelom narodowości polskiej. Zaczęto od masowej likwidacji polskich szkół pod pretekstem braku kadry nauczycielskiej, przed którą — jak zauważa badacz stosunków polsko-litewskich Zdzisław Budecki — piętrzone problemy przy uzyskiwaniu litewskich patentów pedagogicznych. Pozbawieni uprawnień nauczyciele nie mieli możliwości wykonywania zawodu. Podjęto także represje wobec aktywistów polskich, oskarżając ich o działanie na szkodę państwa litewskiego i skazując na więzienie. Likwidowano towarzystwa oświatowe i charytatywne, skupiając się przede wszystkim na nauczycielach, których internowano w obozach pracy przymusowej⁹. Na początku 1928 r. w organie rządowym „Lietuvos” ukazał się artykuł, w którym Smetona uzasadniał rozwiązanie polskich zrzeszeń sportowych i zakaz tworzenia przez Polaków organizacji mogących mieć jakieś związki z obronnością lub walką¹⁰.

15 maja 1928 r. prezydent oktrojował nową konstytucję¹¹. W tym czasie narastało także wewnętrzne napięcie na linii Smetona — Voldemaras, co skutkowało przejściową destabilizacją nowego systemu politycznego. Analizując dynamikę stosunków pomiędzy dwoma przywódcami Litwy, należy zauważyć, że dyktatorski styl zarządzania Voldemarasa wywołał jednak niezadowolenie jego przeciwników politycznych w łonie Związku Narodowców oraz u znacznej części członków rządu. Minister spraw wewnętrznych Ignas Musteikis okazywał swoją irytację częstymi ingerencjami Voldemarasa w pracę policji. Niezdolność premiera do kompromisu podczas prac administracyjno-organizacyjnych spotkała się z niezadowoleniem również ze strony ministra rolnictwa Jonasa Aleksy¹². W 1928 r. Voldemaras został oskarżony o przekazywanie funduszy rolnych Ministerstwu Obrony Narodowej oraz opóźnianie przyjęcia niezbędnych przepisów dotyczących rolnictwa. Z poczynąń premiera coraz mniej zadowolony był sam prezydent Smetona. Kolejne oskarżenia przeciwko premierowi wysunął minister edukacji Konstantinas Šakenis¹³. Jak zauważył ówczesny redaktor gazety „Lietuvos aidas” Valentinas Gustainis, Smetona, zdając sobie sprawę, że konflikt narasta, wiosną 1929 r. zaczął planować usunięcie Voldemarasa ze stanowiska¹⁴. Warto zwrócić uwagę, że premier czuł się silny, mając szerokie poparcie

⁹ Z. Budecki, *Stosunki polsko-litewskie po wojnie światowej 1918–1928*, Warszawa 1928, s. 77–78.

¹⁰ A. Smetona, *Pasakytas parašyta (1927–1934)*, Kaunas 1935, s. 269–270.

¹¹ „Vyriausybės žinios” 25 V 1928, 275.

¹² K. Markevičius, *Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.*, Kaunas 2012, s. 16.

¹³ Ibidem, s. 86.

¹⁴ V. Gustainis, *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus*, Kaunas 1991, s. 83.

w liczącej kilka tysięcy członków organizacji Żelazny Wilk oraz w gronie wojskowych, którym przekazywał fundusze z resortu rolnictwa. Dzięki temu stopniowo zyskiwał samodzielność w kierowaniu rządem i skupiał w swoich rękach coraz więcej władzy. Zaczął także ignorować władzę prezydenta. Według Aleksandra Merkelisa po oktrojowaniu konstytucji Voldemaras wypowiedział do Smetony symptomatyczne słowa: „pamiętaj, że jesteś prezydentem tak długo, dopóki ja będę tego chciał”¹⁵. Alfonsas Eidintas w monografii poświęconej Smetonie stwierdził, że rozdźwięk między prezydentem i premierem dodatkowo pogłębiał fakt, że Voldemaras nie unikał ingerowania w prerogatywy prezydenta — jako minister spraw zagranicznych podjął próby regulowania spotkań prezydenta z zagranicznymi dyplomatami¹⁶.

Kolejnym potencjonalnym źródłem konfliktu mogło być inwigilowanie przez członków Żelaznego Wilka żony głowy państwa — Sofiji Chodakauskaitė-Smetonienė. Jak wynika z akt policji kryminalnej, do 1928 r. gromadzili oni przeciwko niej kompromitujące materiały¹⁷. Należy także zauważyć, że w opracowaniach historycznych często pomija się fakt, iż Smetona chciał stworzyć na Litwie monarchię a siebie obwołać królem. Nieprzypadkowo 31 marca 1931 r. Voldemaras zanotował w pamiętniku:

już w roku 1928 wojsko litewskie i jego dowódcy żądali, aby A. Smetonę ogłosić królem Litwy. Natomiast ja jako premier Litwy nakazałem odrzucić takie żądanie, udzielić reprimendy dowódcom, po czym postanowiłem wyjaśnić Smetonie, że taka koncepcja nie uzyskałaby akceptacji ze strony członków Ligi Narodów. Natomiast konsekwencje dla niego byłyby tragiczne, ponieważ bez wątpienia zostałby zdetronizowany oraz straciłby stanowisko prezydenta. Smetona zgodził się z moją argumentacją. Oznajmiłem mu, że jest prezydentem, dopóki ja jestem w rządzie, czym Smetonę bardzo uraziłem¹⁸.

Wiosną 1929 r. wszystkie strony sceny politycznej zaczęły dostrzegać narastający konflikt między prezydentem a premierem, mimo że Smetona usiłował go ukryć, aby proces transformacji systemowej przebiegał bez zakłóceń. Wśród członków Żelaznego Wilka panowało jednak przeświadczenie, że problemy mają charakter krótkotrwały i można spór

¹⁵ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York 1964, s. 372.

¹⁶ A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius 2012, s. 34.

¹⁷ Kriminalinės policijos žinios ryšium su A. Voldemaro nušalinimu, Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej: LCVA) F. 378 Ap. 13 B. 136, s. 6.

¹⁸ Augustino Voldemaro 1931.III.31 laiskas J. Gobiui // A. Valatkos dokumentų rinkinys.

zażegnać przez lepszą koordynację prac różnych instytucji państwa¹⁹. Tymczasem Smetona i krąg jego najbliższych współpracowników podjęli między sobą rozmowy na temat sposobu usunięcia Voldemarasa ze stanowiska bez pogłębiania konfliktu. Należy dodać, że prezydent, chociaż był przeciwnikiem demokracji parlamentarnej i zwolennikiem rządów autorytarnych, pozostawał politykiem racjonalnym i, jak zauważa Piotr Łossowski, wykazywał większe poczucie odpowiedzialności za przyszłość państwa litewskiego niż Voldemaras, był elastyczny w działaniu i przywiązywał szczególną wagę do zachowania pozorów²⁰. Dążył do odsunięcia premiera od władzy, gdyż nie dopuszczał myśli o zmarginalizowaniu własnej pozycji politycznej. Przewidywał, że aspiracje Voldemarasa do sprawowania rządów w stylu Mussoliniego mogą doprowadzić do usunięcia jego samego ze stanowiska prezydenta. Miał świadomość, iż w autorytarnym systemie politycznym nie może być dwóch przywódców²¹.

We wrześniu 1929 r., ze względu na pogarszające się stosunki między prezydentem i premierem, w Związku Narodowców nastąpił rozłam na obóz zwolenników Smetony oraz frakcję jego przeciwników, reprezentowanych przez radykalne skrzydło narodowców nazywanych voldemarystami lub nowym pokoleniem narodowców²². Perturbacje nie ominęły Żelaznego Wilka, w tym czasie dobrze uzbrojonego i liczącego około 5 tys. ludzi. Większość członków związku opowiedziała się po stronie Voldemarasa²³. Premier zjednywał ich sobie agresywną, antypolską i antybolszewicką retoryką oraz faszystowskimi poglądami. Dla Smetony było to nie do przyjęcia zarówno ze względu na bieżącą grę polityczną, w której stawką było jego stanowisko, jak też z powodu dążenia organizacji, aby elementy faszystowskie wprowadzić do nowego systemu politycznego Litwy. W połowie września 1929 r. doszło do publicznego sporu pomiędzy Smetoną a Voldemaraszem: premier skrytykował politykę zagraniczną prezydenta wobec Polski, zwłaszcza niepodejmowanie jakichkolwiek starań o wcielenie Wilna do państwa litewskiego²⁴.

Wypowiedzi premiera i konflikt w centrum władzy wykonawczej skutkowały destabilizacją systemu politycznego. W rezultacie, gdy Voldemaras wyjechał z wizytą do Genewy, Smetona specjalnym dekretem

¹⁹ Algirdo Sliesoraičio tardymo protokolais, LCVA F. 507 Ap. 3 B. 113, s. 246.

²⁰ P. Łossowski, *Kraje bałtyckie*, s. 150.

²¹ A. Eidintas, *A. Smetona ir jo aplinka*, s. 237.

²² A. Motuzas, *Sparnuotieji metai*, „Karys” 1980, 2, s. 48.

²³ L. Truska [et al.], *Lietuvos Respublikos prezidentai. Antanas Smetona, Aleksandras Stulginskis, Kazys Grinius, Algirdas Mykolas Brazauskas*, Vilnius 1995, s. 90, 104.

²⁴ Vilkas, „Geležinio Vilko” sporto sąjunga, „Lietuvos aidas” 10 VIII 1928, 128 (342), s. 6.

z 19 września 1929 r. zdymisjonował cały gabinet. Odwołanie rządu i jego szefa było w myśl poprzedniej konstytucji z 1922 r. prerogatywą sejmu, w nowej zaś, przyjętej w 1928 r., należało do uprawnień głowy państwa²⁵. Dymisja Voldemarasa zupełnie zaskoczyła jego samego i jego zwolenników z Żelaznego Wilka. Według działacza Związku Narodowców Jonasa Augustaitisa, premier jednak nie chciał dobrowolnie ustąpić ze stanowiska. W rozmowie ze Smetoną próbował zakwestionować prawomocność decyzji prezydenta, powołując się na przepis konstytucji z 1922 r., zgodnie z którym do odwołania premiera konieczny był jego podpis²⁶. Jednak we wrześniu 1929 r. obowiązywała już nowa konstytucja i w niej nie było takiego wymogu. Voldemaras miał nadzieję pozostać na stanowisku przy wsparciu lojalnych jednostek wojskowych w Kownie, ale zostały one wykluczone z aktywnego uczestnictwa w wydarzeniach poprzez masowe zwalnianie żołnierzy z zawodowej służby wojskowej.

W Warszawie sytuację na Litwie bacznie obserwowano. Sztab Główny Wojska Polskiego stwierdził, że po dymisji litewskiego premiera nie należy spodziewać się poprawy stosunków na linii Warszawa–Kowno²⁷. Podobnie oceniono powołanie nowego szefa resortu spraw zagranicznych Dovasa Zauniusa. W polskiej prasie podkreślano, że minister kontynuuje antypolską politykę. Stanowisko to znalazło potwierdzenie w kolejnych latach, kiedy kontakty polsko-litewskie pozostawały faktycznie zerwane²⁸.

Przed tymi wydarzeniami, 7 września 1929 r., z inicjatywy obozu narodowców została w Sejmie przyjęta ustawa reformująca system wyborów prezydenckich oraz organów samorządu terytorialnego. Zlikwidowano część instytucji samorządowych, które zastąpiono mianowanymi urzędnikami. Ustawa ograniczała uprawnienia lokalnych jednostek i wprowadziła wymóg rejestracji kandydatów na radnych gmin, miast i powiatów przez powołaną instytucję rządową, co w konsekwencji zniosło pluralizm polityczny. Ponadto wprowadzała system wyboru prezydenta przez elektorów, wyłanianych przez rady powiatów, miast i gmin²⁹. Przepisy te zmieniły hierarchię we władzach, wprowadzając autorytaryzm. Celem było staranne dobranie grupy polityków lokalnych, którzy skutecznie wspieraliby istniejący system polityczny³⁰. Pod względem politycznym

²⁵ „Vyriausybės žinios” 25 V 1928, 275.

²⁶ J. Augustaitis, *Antanas Smetona ir jo veikla*, Chicago 1965, s. 63–64.

²⁷ AAN, Sztab Generalny, t. 616/107, s. 231–232.

²⁸ P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa–Łowicz 1997, s. 217.

²⁹ *Vietos savivaldybės įstatymas*, „Vyriausybės žinios” 7 IX 1929, 307, s. 1–3.

³⁰ L. Truska, „Aksominė” Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940), w: *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos?*, Vilnius 2007, s. 18–20.

ingerencja Smetony w litewski system prawny posłużyła mu w dwójna-sób — oprócz usunięcia ze stanowiska Voldemarasa, prezydent zapewnił sobie również wzmocnienie swojej pozycji — zwiększono jego prerogatywy oraz rozszerzono możliwość kontrolowania całego aparatu państwowego, także na poziomie lokalnym.

W połowie listopada 1929 r. doszło do przesilenia. Voldemaras nie przystał na propozycję nowego ministra spraw zagranicznych Zauniusa, aby objąć stanowisko ambasadora Litwy w wybranym przez siebie państwie. Zwolennicy byłego premiera zażądali przywrócenia go na stanowisko, a gdy nie zostało to spełnione, rozpoczęły się działania konspiracyjne i próby dokonania kolejnych zamachów stanu³¹. W następstwie wydarzeń z jesieni 1929 r. radykalne skrzydło zwolenników Voldemarasa zaostrzyło ton wobec prezydenta. Na łamach rządowej „Lietuvos aidas” pisano, że potrzebne będą środki, aby skonsolidować społeczeństwo litewskie z Żelaznym Wilkiem w celu zdobycia poparcia ludności dla walki z reżimem Smetony. Przeciwników polityki Voldemarasa ogłaszano wrogami narodu³². Ze względu na agresywną retorykę radykalnych voldemarystów i w obawie przed dalszą eskalacją konfliktu, który mógł doprowadzić do destabilizacji systemu, Smetona postanowił ostatecznie zlikwidować Żelaznego Wilka. 30 listopada 1929 r. główna siedziba organizacji została wysadzona³³. W ciągu kilku kolejnych dni władze zastosowały wobec aktywnych voldemarystów i członków Żelaznego Wilka represje. Zarzucono im szerzenie wrogiej propagandy przeciwko prezydentowi i agitację na rzecz powrotu Voldemarasa do władzy. Według danych ze źródeł litewskich, przedstawionych w końcu 1929 i na początku 1930 r., 60 członków Związku Narodowców należących do zwolenników Voldemarasa zostało usuniętych ze służby państwowej bądź wojskowej, około 100 zdegradowano, a 67 zesłano do obozów pracy przymusowej. Wkrótce potem została zlikwidowana gazeta voldemarystów „Tautos kelio”³⁴. Stronnikom reżimu Smetony udało się także aresztować przeciwnych mu wysoko postawionych członków sztabu generalnego. Większość osadzono w więzieniu, a pozostałych zesłano na litewską prowincję do obozu pracy przymusowej³⁵.

³¹ A. Smetonos asmeninis fondas, LCVA F. 1686 Ap. 1 B. 108, s. 1–18.

³² Audrius Butkevičius tardymo protokolai, LCVA F. 507 Ap. 3 B. 113, s. 192.

³³ Pulk. Štencelio pareiškimas apie bombos sproginą, „Vyriausybės žinios” 12 XII 1929, 275, s. 3; A. Butkevičius 1930.11.14. tardymo protokolai, LCVA F. 507 Ap. 3 B. 139, s. 234.

³⁴ L. Truska [et al.], op. cit., s. 193.

³⁵ „Agentūriniai pranešimai apie Geležinio Vilko” narius, LCVA F. 378 Ap. 13 B. 130, s. 6.

Lata 1930–1934 Voldemaras spędził na wygnaniu w Płotelach na Żmudzi, gdzie angażował się w działalność literacką i naukową, kilkakrotnie — bez skutku — próbując wrócić do Kowna. Ze względu na brak stałego dochodu otrzymywał przyznany mu przez rząd zasiłek³⁶. W tym czasie był stale inwigilowany przez policję polityczną, a następnie przez agentów Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Litewskiej, sprawdzano jego korespondencję i nadzorowano komunikację z dawnymi współpracownikami³⁷. Systematycznie dokonywano rewizji mieszkań aktywnych zwolenników Voldemarasa, zastraszano ich, o czym świadczą m.in. zeznania i oficjalne skargi Jonasa Karutisa, byłego dowódcy Żelaznego Wilka i redaktora „Tautos kelio”. Pomimo starań agentów bezpieczeństwa Voldemarasowi udawało się utrzymywać kontakty ze swymi zwolennikami, m.in. z Karutisem oraz z Algirdasem Sliesoraitisem. Z powodu inwigilacji unikał jednak otwartej dyskusji na tematy polityczne³⁸.

W 1932 r. na prośbę Karutisa, który zobowiązał się nie podejmować żadnych tematów politycznych i zajmować jedynie sztuką oraz życiem kulturalnym, reżim Smetony zezwolił voldemarystom na ponowne wydawanie opozycyjnej gazety „Tautos kelias”, która wkrótce zmieniła nazwę na „Tautos balsas”³⁹. Wbrew obietnicy, od pierwszych numerów omawiano w niej kwestie polityczne. Mimo ostrej cenzury w tym okresie voldemaryści wyrażali ostrożną krytykę rządów narodowców i samego Smetony. Sugerowano, że urzędnicy państwowi są skłonni do korupcji. W jednym z numerów podano nawet konkretne kwoty rzekomo skradzione lub zdefraudowane przez urzędników z dotacji rządowych⁴⁰. Na łamach gazety konsekwentnie propagowano idee ksenofobiczne. Zarzucano, że reżim zaczął obsadzać stanowiska w aparacie administracyjnym obcokrajowcami, umożliwiając im w ten sposób rozwijanie własnej działalności gospodarczej, podczas gdy powinno się chronić rodzime firmy i rynek litewski przed ekspansją kapitału zagranicznego. Krytykowano brak troski o zachowanie litewskiej tożsamości narodowej w rodzinach mieszanych narodowościowo. Jeden z autorów pisał: „dość często zdarza się, że dzieci uczęszczają do szkół rosyjskich, niemieckich lub polskich i używają języka obcego w domu. Urzędnik państwowy deklaruje swoją narodowość litewską, ale jest zagorzałym zwolennikiem polskich szkół

³⁶ A. Merkelis, op. cit., s. 421.

³⁷ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos. 1918–1940*, Vilnius 1993, s. 170.

³⁸ 1932 m. rugsėjo A. Voldemaro sekimo daviniai, LCVA F. 378 Ap. 13 B. 33, s. 1–3.

³⁹ J. Karučio asmens byla, LCVA F. 378 Ap. 13 B. 39, s. 23.

⁴⁰ *Korupcijai prabilus*, „Tautos balsas” 18 VIII 1933, 9, s. 1–2.

i organizacji”⁴¹. Głoszono tezę, że wśród urzędników państwowych rozpowszechnia się język, literatura i kultura polska, co nazywano nawet „falą polonizacji”⁴². Nie brakowało tekstów poświęconych mniejszościom żydowskiej i polskiej, wyrażających przekonanie, że ich przedstawiciele aktywnie angażują się we wszystkie dziedziny życia, które „powinny należeć do Litwinów”. W jednym z artykułów wskazywano, że na Litwie antysemityzm jest jeszcze bardziej uzasadniony niż w Niemczech, ponieważ „litewskim przedsiębiorcom wciąż trudno przebić się przez żydowską finansjerę w niektórych dziedzinach pracy”⁴³. Pisano również, że Żydzi i Polacy (obywatele litewscy polskiego pochodzenia) „dzielą się na Litwinów i obcych — ci drudzy nie szanują kultury litewskiej, eksportują kapitał litewski za granicę, w miejscach publicznych mówią w językach obcych itp.”⁴⁴.

Porównując „Tautos balsas” z jej poprzedniczką wydawaną przez Żelaznego Wilka w latach 1927–1930, należy zauważyć, że retoryka antyżydowska i antypolska nasiliła się: zagrożenie dla litewskiej gospodarki widziano w osobie żydowskiego bankiera i polskiego ziemianina. Na tę radykalizację postaw mogło mieć wpływ natężenie antysemitycznych i rasistowskich trendów także w innych tytułach litewskiej prasy, m.in. w czasopiśmie „Verslas”⁴⁵. I tam kwestionowano zbyt silną pozycję żydowskiej i polskiej mniejszości narodowej w życiu społeczno-gospodarczym Litwy⁴⁶.

Należy przy tym odnotować, że w litewskim systemie rządów autorytarnych nie wystąpiły dążenia do fizycznej eliminacji oponentów ani nie podjęto prób przymusowej asymilacji mniejszości narodowych⁴⁷.

⁴¹ *Susirūpinkime*, „Tautos balsas” 10 IX 1932, 8, s. 2.

⁴² *Polonizacijos banga Lietuvoje*, „Tautos balsas” 4 II 1933, 3, s. 2.

⁴³ *Argi ir pasiliksimė Molio Motiejai*, „Tautos balsas” 21 X 1933, 11, s. 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ L. Truska, V. Vareikis, *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje XIX antroji pusė — 1941 m. birželis*, Vilnius 2004, s. 321; A. Kasparavičius, *Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse. Iššūkiai ir įvaidžiai*, w: *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuviai ir žydų santykių dinamika XIX a. — XX a. pirmoje pusėje*, red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius 2005, s. 124–130.

⁴⁶ *Prekybininkų tipai*, „Verslas” 31 III 1932, 6, s. 3; *Antisemitizmas*, „Verslas” 7 IV 1932, 7, s. 2; *Nachmanas pyksta*, „Verslas” 21 IV 1932, 9, s. 2. Zob. L. Venclauskas, *Nauji žydų svetimumo aspektai XX amžiaus trečiojo-ketvirtiojo dešimtmečių lietuvių periodikoje*, „Dabai ir dienos” 2010, 54, s. 76.

⁴⁷ Algimantas Kasparavičius wskazuje, że od zamachu stanu z 17 grudnia 1926 r. do upadku niepodległego państwa w 1940 r. na Litwie nie wydano żadnych ustaw bezpośrednio regulujących sytuację mniejszości narodowych. Ich sprawy rozstrzygano nie na podstawie ustaw charakterystycznych dla praworządnego państwa, lecz kierując się autorytetem oraz politycznymi opiniami władzy autorytarnej i samego prezydenta. Zob. A. Kasparavičius, *op. cit.*, s. 124.

Niemniej tylko mniejszość żydowska korzystała *de facto* ze specjalnej zasady autonomii kulturalnej⁴⁸ i politycznej, w pełni zaspokajając swoje potrzeby narodowo-kulturowe dzięki państwowym funduszom przeznaczonym na rozwój instytucji pomocy społecznej, życia religijnego czy kulturalnych⁴⁹. W swej doktrynie politycznej ani Smetona, ani partia narodowców nie propagowali antysemityzmu, aczkolwiek niektóre grupy faszystowskie w Kownie i Kłajpedzie organizowały kampanie przeciwko Polakom i Żydom⁵⁰. Jeszcze we wrześniu 1929 r. rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych Ignasa Musteikisa wzmocniono kontrolę policji na ulicach miast w celu zapewnienia bezpieczeństwa i zapobiegania ekscesom wobec ludności żydowskiej⁵¹. W czasie rządów prezydenta Smetony aż do upadku Litwy wszelkie manifestacje antysemityczne były przez reżim hamowane⁵².

Postawa taka wynikała z faktu, że Smetona utrzymywał ściśle kontakty z żydowską finansjerą oraz burżuazją. Z uwagi na zasilanie budżetu państwa wpływami z podatków pobieranych od tych grup społecznych prezydent musiał się z nimi liczyć. Z tego powodu, jak zauważa Eidintas, prezydent i Związek Narodowców musieli dostosowywać swoją linię ideologiczną do wpływowych środowisk żydowskich, co stało się przedmiotem zarzutów ze strony części członków Związku wobec głowy państwa⁵³. Jak twierdzi pisarz żydowski Izidorius Kisinas, w myśli politycznej obozu rządzącego nie było miejsca na antysemityzm i szowinizm⁵⁴. W literaturze i prasie żydowskiej wydawanej na Litwie Smetona był istotnie przedstawiany jako polityk tolerancyjny⁵⁵.

⁴⁸ Najnowsze badania Šarūnasa Liekisa pokazują, że dyktatura Smetony konsekwentnie wspierała wyłącznie środowiska syjonistyczne, podczas gdy skonfliktowane z nimi żydowskie nurty lewicowe oraz ortodoksyjne były wrogo nastawione do dominujących instytucji samorządu żydowskiego. Przyczyny należy upatrywać jeszcze w okresie tzw. sejmokracji. Nie będąc w stanie się zjednoczyć w wyborach do III Sejmu Republiki Litewskiej (1926), Żydzi wystawili w nich aż trzy listy kandydatów, czego efektem była miazdząca porażka: zdobyto trzy mandaty, w porównaniu z siedmioma w poprzedniej kadencji. Szerzej na ten temat: Š. Liekis, *Žydai: „kaimynai” ar „svetimieji”? Etninių mažumų problematika Lietuvoje istorijos moksle*, „Genocidas ir rezistencija” 2002, 2 (12); L. Truska, *Lietuviai ir Žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, Vilnius 2005, s. 75.

⁴⁹ L. Truska, V. Vareikis, op. cit., s. 322–323.

⁵⁰ A. Kasparavičius, op. cit., s. 128.

⁵¹ B. Ivanovas, *Tautinių mažumų įvairių tautininkų režimo ideologinė sistema*, Vilnius 2002, s. 47–48.

⁵² L. Truska, V. Vareikis, op. cit., s. 322.

⁵³ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, London 1970, s. 41–42.

⁵⁴ Ibidem, s. 10.

⁵⁵ A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės*, s. 139–140.

Jak wspomniałem, gazeta wydawana przez voldemarystów wyrażała ostrożną krytykę jego rządów. W jednym z numerów stwierdzono, że „wódz bez idei nie jest wodzem”, lecz narzędziem, manekinem, którego doradcy używają do egoistycznych celów. Przywódca ideologiczny zawsze będzie miał zwolenników, którzy będą gotowi iść za niego do więzienia czy zostać deportowani⁵⁶. W „Tautos balsas”, podobnie jak w latach 1928–1929 w „Tautos kelias”, gloryfikowano faszyzm i politykę twardej ręki. Krytykowano zdolność przystosowawczą, pluralizm partyjny i korupcję urzędników, podczas gdy w idealnym faszystowskim reżimie, zgodnie z oceną Karutisa, „wolność zastępują odpowiedzialność, hierarchia i dyscyplina — które należy wprowadzić do własnego systemu politycznego”⁵⁷. Warto wspomnieć, że w organie voldemarystów ich przywódca był przedstawiany jako męczennik za idee polityczne spychane na margines życia politycznego i kulturalnego przez rządy narodowców. Na łamach prasy dość często pojawiały się artykuły autorstwa Voldemarasa, w których promował idee nacjonalistyczne oraz swoje zasługi w tworzeniu państwa litewskiego⁵⁸. Z tego powodu w kwietniu 1934 r., na rozkaz komendanta wojskowego Kowna gazetę voldemarystów zamknięto, a redaktor Karutis został deportowany do Poniewieża jako szczególnie niebezpieczny dla porządku publicznego⁵⁹. Analizując kwestie poruszane w „Tautos Balsas”, można stwierdzić, że ruch voldemarystów — chociaż nie był aktywny w polityce litewskiej do 1934 r. — starał się nadal rozpowszechniać swoje idee w prasie, m.in. gloryfikując faszyzm.

Wzmocnienie roli opozycji w systemie politycznym Litwy umożliwił kryzys gospodarczy trwający nieustannie od 1930 r., który podważył legitymizację i skuteczność reżimu Smetony. Na Litwie, której eksport w dużej mierze opierał się na produktach rolnych, skutki kryzysu mocno odczuwano. W latach 1933–1934 premier technokrata Juozas Tūbelis i Smetona położyli główny nacisk na politykę agrarną i zarządzanie kryzysowe. Postanowiono przeznaczyć znaczną część budżetu państwa na unowocześnienie rolnictwa i przemysłu spożywczego⁶⁰. Natomiast pozostałe dziedziny życia i inne potrzeby zostały nieco zaniedbane, m.in. zmniejszono finansowanie sił zbrojnych. Ponadto szef Ministerstwa Obrony Narodowej, płk Balys Giedraitis, w ocenie oficerów litewskich

⁵⁶ *Idėjos ir vadai*, „Tautos balsas” 17 XII 1932, 14, s. 1.

⁵⁷ *Fašizmas ir mes*, „Tautos balsas” 18 III 1933, 5, s. 1.

⁵⁸ *Dvejos sukaktuvės*, „Tautos balsas” 9 XII 1933, 1, s. 1; A. Voldemaro, *Atsilikimas*, „Tautos balsas” 31 III 1933, 6, s. 1.

⁵⁹ J. Karučio asmens byla, LCVA F. 378 Ap. 13 B. 39, s. 81.

⁶⁰ *Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, [red. V. Spečiūnas], Vilnius 1997, s. 354.

zbyt mało zajmował się sprawami finansowymi i organizacyjnymi wojska, szukając własnych korzyści finansowych. Szczególnie niezadowolony z takiej postawy ministra był gen. Petras Kubiliūnas, ówczesny dowódca litewskich sił zbrojnych, według najbliższego współpracownika Smetony, gen. Stasysa Raštikisa, pracowity i dobry administrator, który próbował zreformować i zmodernizować armię litewską⁶¹, aczkolwiek niektórzy oficerowie zarzucali mu brak charyzmy i determinacji w obronie interesów armii i kadry oficerskiej w Ministerstwie Obrony Narodowej⁶².

Kolejnym problemem było rosnące niezadowolenie oficerów z powodu nagminnego tuszowania przewinień żołnierzy. Powszechne w armii pijaństwo od czasu do czasu dotykało nawet wysokiej rangi wojskowych, którzy po interwencjach naczelnego dowódcy byli usuwani ze służby⁶³. Jonas Vaičėnonis wspomina w swojej monografii, że pijaństwo uderzało w wizerunek wojska w oczach opinii publicznej⁶⁴. W dodatku, jak wskazuje Gediminas Rudis, sam minister obrony narodowej płk Giedraitis uchodził za alkoholika, niezdolnego do pełnienia swoich obowiązków, uważano też, że lekceważył sprawy wojskowe i nie cieszył się autorytetem⁶⁵. Nastroje w środowisku wojskowym pogorszyły się jeszcze bardziej, gdy w kwietniu 1934 r. rozpoczęła się inwigilacja żołnierzy. Minister spraw wewnętrznych Steponas Rusteika zorganizował sieć szpiegów, którzy mieli informować go na bieżąco o opiniach wojska na temat rządów Smetony. Obok zmniejszenia finansowania i nieodpowiedniego, zdaniem części kadry, reprezentowania interesów wojska spowodowało to wiosną 1934 r. wzrost napięcia w szeregach armii. Według tajnego raportu Głównego Sztabu Litewskich Sił Zbrojnych znaczna część oficerów była niezadowolona z polityki wewnętrznej i zagranicznej, krytykę wznosiła również rosnąca korupcja wśród urzędników oraz próby uszczuplenia majątku państwowego. Z raportu wynika, że większość rozgoryczonych oficerów opowiadała się za Voldemaraszem. Autorzy dokumentu stwierdzili, że około 30 proc. wszystkich żołnierzy było stronnikami Voldemarasa lub wysuwało żądania przywrócenia go na stanowisko premiera⁶⁶.

Dowództwo sił zbrojnych i oficerowie Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego prawdopodobnie dostrzegali atmosferę panującą w armii oraz zagrożenie nielojalnością wojskowych wobec reżimu. W tym czasie

⁶¹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, t. 1, Vilnius 1990, s. 282.

⁶² O. Urbono *atsiminimai*, „Karys” 1973, 6, s. 195–199.

⁶³ Slapti kariuomenės vado įsakymai kariuomenei, LCVA F. 384 Ap. 1 B. 113, s. 1.

⁶⁴ J. Vaičėnonis, *Lietuvos kariuomenės valstybės politinio gyvenimo verpetuose 1927–1940*, Vilnius 2004, s. 125.

⁶⁵ G. Rudis, *Lietuvos karininkijos nuotaikų 1934 m. analizė*, Vilnius 1999, s. 237.

⁶⁶ Ibidem, s. 247.

voldemaryści, niezadowoleni z polityki narodowców, postanowili działać zarówno w szeregach wojska, jak i społeczeństwa. Jesienią 1933 r. zaczęli planować zamach stanu. Poza odsunięciem od władzy Smetony, jego szwagra — premiera Tūbelisa oraz najbliższego kręgu współpracowników⁶⁷ zamierzali skonsolidować siły narodowców w kraju oraz przywrócić do władzy Voldemarasa, który miał — jak zauważa Vaičenonis — wprowadzić totalitarny system rządów. Starano się także reaktywować Żelaznego Wilka. Ewentualny przewrót polityczny był mocno popierany przez oficerów lotnictwa (o innych formacjach niewiele wiadomo). Jak wynika z późniejszych zeznań jednego z aktywnych voldemarystów, mjr. Gailutisa Mikalojūnasa, wśród głównych celów tych działań było „oczyszczenie” instytucji reżimu z „nieodpowiednich”, „obcych” ludzi (Polaków i Żydów), propagowanie „litwinizmu” i utrzymywanie „ściśłego porządku” w kadrach instytucji rządowych⁶⁸. W kwietniu 1934 r. Smetona został ostrzeżony przez oficerów śledczych o możliwym buncie w garnizonie kowieńskim. Prezydent nie podjął jednak żadnych kroków, które mogłyby zapobiec przewrotowi, jedynie ostrzegł ministra obrony narodowej i dowódców, aby monitorowali nastroje w armii⁶⁹.

W maju 1934 r. wśród oficerów lotnictwa pojawiły się szeroko rozpowszechniane pogłoski o organizowaniu przewrotu. Pasywna postawa Smetony wobec zagrożenia niewątpliwie osłabiała obóz rządzący oraz zwolenników prezydenta w środowisku wojskowym. Jak twierdzi w monografii o tajnych służbach litewskich Arvydas Anušauskas, Departament Bezpieczeństwa Państwowego wiedział o organizowanym buncie⁷⁰.

Zamachu próbowano dokonać w nocy z 6 na 7 czerwca 1934 r. w Kownie. Część lotnictwa wojskowego, oddział pancerny, kawaleria, a także 5 pułk piechoty oraz część 2 pułku piechoty zostały uzbrojone i sprowadzone do miasta. Wkrótce voldemaryści zajęli sztab główny, centralną stację telefoniczną i telegraficzną, otoczyli Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Bezpieczeństwa Państwowego, posterunki policji i ustawili strażników na mostach. Czołgi i pojazdy opancerzone wyruszyły na ulice miasta. Na czele przewrotu stali ówczesny szef litewskiego lotnictwa wojskowego pułkownik sztabu generalnego Juozas Narakas oraz podpułkownik i dowódca pułku kawalerii Petras Bačkus. Obaj działali za wiedzą gen. Kubiliūnasa. Według oceny Rudisa, postawa Smetony

⁶⁷ J. Vaičenonis, op. cit., s. 74.

⁶⁸ Aviacijos majoro Mikalojūno parodymai dėl birželio 7 d. įvykių, LCVA F. 378 Ap. 5 B. 4310, s. 4.

⁶⁹ S. Raštikis, op. cit., s. 287.

⁷⁰ A. Anušauskas, op. cit., s. 169.

w walce z voldemarystami była pasywna. Jedyne co zrobiono, aby przeciwdziałać buntowi czy też przygotować się do niego, to 6 czerwca rozkazem dyrektora Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego Jonasa Statkusa zarządzono wzmocnienie posterunków policji.⁷¹ Podczas puczu pałac prezydencki, z uwagi na maszerujących w jego kierunku buntowników, był pod stałą ochroną służb policyjnych. Nieprzygotowani do walk ulicznych żołnierze byli zmuszeni zatrzymać się przed dobrze uzbrojoną policją. Pomimo ostrzelania ogniem karabinowym niektórych posterunków, policja odmówiła poddania się i utrzymała pozycje⁷².

W tym czasie prezydentowi Smetonie udało się telefonicznie skontaktować z szefem szkoły wojskowej Karo Mokykla, gen. Jonaszem Jackusem, który mimo zakłóceń na linii (rebelianci przejęli centralę telefoniczną) szybko zmobilizował jednostki wojskowe lojalne wobec prezydenta. Do stolicy sprowadzono 2 pułk piechoty (część niezbyt buntowaną) oraz 3 pułk artylerii, które zajęły pozycje naprzeciw rebeliantów, a nawet wypchnęły część zbuntowanych jednostek z zajętych pozycji, grożąc otwarciem ognia⁷³. W rezultacie 7 czerwca nad ranem buntownicy rozproszyli się i wrócili do koszar. Tego samego dnia gen. Kubiliūnas zrezygnował ze stanowiska dowódcy sił zbrojnych, zastąpił go gen. Jackus⁷⁴. 8 czerwca 1934 r. rząd Tūbelisa wziął na siebie odpowiedzialność za dopuszczenie do próby puczu voldemarystów. Premier złożył rezygnację, ale Smetona nakazał mu utworzenie nowego rządu, co nastąpiło 12 czerwca⁷⁵.

W Warszawie wydarzenia te obserwowano z uwagą. O przewrocie dużo pisała polska prasa. Spotkało się to z ostrą reakcją w kręgach litewskiej elity władzy oraz ripostą oficjalnego organu rządowego „Vairas”. Gazeta podkreślała, że strona polska tylko wyczekuje dogodnego momentu do szerzenia oszczerstw przeciwko Litwie, tj. głoszenia, iż Republika Litewska jest pogrążona w anarchii. Wytykano nieprecyzyjność informacji podawanych w polskich gazetach, sugerując równocześnie, jakoby strona polska wiedziała o przygotowywanym na Litwie zamachu stanu⁷⁶.

⁷¹ A. Voldemaras, *Pastabos sauelydžio valandą*, Vilnius 1992, s. 20.

⁷² Kauno miesto ir apskrities policijos vado raportas dėl birželio 7 d. įvykių, LCVA F. 507 Ap. 3 B. 113, s. 43–46.

⁷³ Gen. Jackaus parodymai P. Kubiliūno, J. Narako ir P. Bačkaus kariuomenės teismo byloje, LCVA F. 507 Ap. 3 B. 113, s. 10–11.

⁷⁴ J. Pyragius, *Kovosiu kol gyvas*, „Mūsų sparnai” 1993, s. 66.

⁷⁵ *Lietuvos Respublikos Ministrų*, s. 354.

⁷⁶ Były to zarzuty chybione i nieuzasadnione. Podobnie niesłuszny był zarzut, że prasa polska nie podawała dokładnych informacji o zamachu — dzięki obecności w Kownie dwóch polskich dziennikarzy była ona dobrze poinformowana. Zob. P. Łosowski, *Stosunki polsko-litewskie*, s. 254; „Vairas” 12, 1934, 8–9, s. 184–185.

W rzeczywistości zarówno dla strony polskiej, jak i litewskiej kluczową rolę odgrywał problem przyszłych wzajemnych relacji. Dla niektórych Litwinów normalizacja stosunków wydawała się bezsporną koniecznością, inni byli kategorycznie przeciwni porozumieniu, oznaczającemu odejście od dotychczasowych celów politycznych i narodowych⁷⁷. Symptomatyczne okazało się, że nawet niektórzy politycy wywodzący się z kręgów opozycyjnych (m.in. chadecja) wzywali obóz rządzący do ustępstw w rewizji relacji z Polską, podziały były dostrzegalne w gremiach kierowniczych i członkowskich Związku Narodowców⁷⁸.

Choć w łonie partii rządzącej panowała pewna dezorientacja, zdecydowanie wystąpiono przeciw voldemarystom i opozycji. Rozpoczęły się masowe przesłuchania osób uczestniczących w nieudanym buncie i przygotowania do procesów sądowych. 7 czerwca 1934 r. aresztowano głównych organizatorów, pułkowników Narakasa i Bačkusa, oraz innych oficerów. W ciągu kilku dni ponad stu żołnierzy i oficerów zaangażowanych w bunt osadzono w więzieniu wojskowym w Kownie⁷⁹. Natomiast w prasie litewskiej informacji o próbie puczu było niewiele. Gazety sympatyzujące z partiami opozycyjnymi w dużej mierze opierały się na doniesieniach agencji informacyjnej Elta, podlegającej ministrowi spraw wewnętrznych, która zawiadomiła o nieudanym buncie, unikając wyrażania krytyki lub sympatii dla rebeliantów⁸⁰. 15 lipca 1934 r. sąd wojskowy skazał Kubiliūnasa, Bačkusa i Narakasa na karę śmierci, którą zastąpiono karą ciężkich robót: w przypadku Kubiliūnasa dożywotnich, dla Bačkusa — 15 lat, a Narakasa — 12 lat. Tydzień przed procesem nowo mianowany minister obrony narodowej Petras Šniukšta i szef sztabu generalnego Jackus ustalili, że w powstaniu wzięło udział 111 oficerów. Podjęli decyzję o zdegradowaniu 22 z nich, 44 zwolniono ze służby, a 32 nie zostało ukaranych, ponieważ wykonywali polecenia przełożonych⁸¹. Pozostali oficerowie zostali przeniesieni do rezerwy i osadzeni we wskazanych miejscach, gdzie podlegali rejestracji w komendanturze wojskowej i inwigilacji agentów Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego⁸².

⁷⁷ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999, s. 210; P. Łossowski, *Kraje bałtyckie*, s. 153–155.

⁷⁸ A. Kasperavičius, *Dyskusje w społeczeństwie litewskim o przyszłości Wilna oraz o kwestii nawiązania stosunków dyplomatycznych z Polską w 1934 r.*, „Studia Podlaskie” 7, 1997, s. 114–115.

⁷⁹ K. Musteikis, op. cit., s. 9–10.

⁸⁰ *Voldemaras suimtas*, „Rytas” 8 VI 1934, 128, s. 1; *Pranešimas apie įvykius Kaune*, „Lietuvos žinios” 8 VI 1934, 128, s. 1.

⁸¹ A. Voldemaras, op. cit., s. 21.

⁸² *Slapti kariuomenės vadovybės įsakymai*, LCVA F. 384 Ap. 1 B. 113, s. 10.

Kontrowersyjny wyrok sądowy wydano na Voldemarasa, który podczas buntu zajął pozycję biernego obserwatora. Za oczekiwanie na właściwy moment do przejęcia władzy został skazany na 12 lat ciężkich robót⁸³. Pod względem politycznym oznaczało to, że władze postanowiły wyeliminować Voldemarasa z życia politycznego. W ten sposób usiłowano spacyfikować nastroje panujące w gronie jego zwolenników, nadal domagających się przywrócenia Voldemarasa na stanowisko premiera. Skazanie rebeliantów i usunięcie ich z armii nie poprawiło jednak atmosfery w wojsku. Znaczna liczba żołnierzy była niezadowolona z wyroków, które zapadły. W sierpniu i październiku 1934 r. wojskowi zwolennicy Voldemarasa podjęli kolejne próby zorganizowania zamachu. Ich celem było przywrócenie władzy byłemu premierowi, a także zadbanie o stan materialny podoficerów⁸⁴. Plan buntu został jednak zdemaskowany przez agentów Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego, a jego autorów osądzono i skazano na karę od 4 do 15 lat pozbawienia wolności⁸⁵. Ostatnią próbę zamachu stanu voldemaryści podjęli na początku grudnia 1935 r. Także ona została stłumiona, a kilku przywódców skazano na śmierć⁸⁶. Reżim narodowców ze Smetoną na czele nie miał zamiaru iść na ustępstwa i spełniać żądań opozycji.

Trudno nie zgodzić się z oceną polskich badaczy, że konflikt na linii Smetona–Voldemaras miał w znacznym stopniu charakter sporu personalnego o przywództwo oraz orientację polityczną. Jak zauważa Przemysław Kierończyk, ważnym elementem były różnice w osobowości i temperamencie obydwu przywódców Związku Narodowców⁸⁷. Jak już wcześniej wspomniano w polskiej percepcji i ocenie historycznej, Smetona był politykiem bardziej racjonalnym, prowadzącym ambitną, ale jednocześnie sensowną ekonomicznie politykę rolną. Voldemaras natomiast był człowiekiem, którego decyzje — często chybione — były podejmowane pod wpływem irracjonalnych impulsów. Istotne były także różnice w poglądach liderów na kwestie polityki zagranicznej i wewnętrznej. Jeśli chodzi o postulowany ustrój Litwy, był premier w dużej mierze opowiadał się za modelem totalitarnym, natomiast prezydent preferował model autorytarny, wykazując cechy tradycyjnego autokraty i odrzucając jednocześnie możliwość wdrożenia rozwiązań bardziej radykalnych.

⁸³ *Lietuvos Respublikos Ministrų*, s. 58.

⁸⁴ A. Povilaitis, *Neramios dienos*, Kaunas 1996, s. 18.

⁸⁵ Voldemarininkų rengusių sukilimą kalėjime 1934 spalį teismo nutartis, LCVA F. 484 Ap. 2 B. 55, s. 246.

⁸⁶ A. Povilaitis, op. cit., s. 23.

⁸⁷ P. Kierończyk, op. cit., s. 112.

Voldemaras miał duże wpływy w Związku Narodowców oraz strukturach siłowych, stąd w ocenie Leona Mitkiewicza to właśnie on — dopóki pozostawał premierem — był rzeczywistym wodzem partii i państwa⁸⁸. Smetonę natomiast można określić jako symbol ruchu narodowców.

Usunięcie Voldemarasa z urzędu wywołało ogromne niezadowolenie członków Żelaznego Wilka. Niektórzy przedstawiciele organizacji wojskowych i partii nacjonalistycznej żądali powrotu premiera do władzy, ale prezydent ze współpracownikami nie zamierzał spełnić tego żądania.

Większość członków Żelaznego Wilka odmówiła reżimowi Smetony posłuszeństwa i utworzyła grupy konspiracyjne, prowadzące intensywną propagandę antyreżimową. W tym czasie poszukiwano możliwości nawiązania kontaktu z wojskiem w ramach przygotowań mających na celu przywrócenie Voldemarasa do władzy siłą lub przy użyciu presji politycznej. Natomiast od 1932 r. w gazecie „Tautos balsas”, redagowanej przez aktywnego zwolennika Voldemarasa Jonasa Karutisa, starano się rozpropagować ideologię faszyzmu, politycznie bliską zwolennikom byłego premiera, krytykowano skorumpowany, pełen przedstawicieli mniejszości aparat rządowy, a sam Voldemaras był ukazywany jako ofiara nacjonalistycznego rządu.

Lata 1933–1934 stały się okazją do wzmocnienia pozycji politycznej voldemarystów wobec sił reżimu Smetony. W okresie wielkiego kryzysu na Litwie panowały trudne warunki gospodarcze i społeczne, zmniejszono finansowanie armii, której interesy były nieodpowiednio reprezentowane w Ministerstwie Obrony. Z tych powodów w 1933 r. zwolennicy Voldemarasa w wojsku postanowili przeprowadzić zamach stanu, który miał na celu zmianę systemu politycznego i zmuszenie prezydenta Smetony do przywrócenia premiera na stanowisko. Dodatkowo agresywne nastroje przyszłych rebeliantów były podsycane przez inwigilację wojska przez rozbudowaną sieć kontrwywiadu.

7 czerwca 1934 r. próba puczu zakończyła się niepowodzeniem z powodu braku sił wobec oddziałów wiernych Smetonie. W rezultacie zamach został stłumiony przez oddziały wierne prezydentowi. Mimo że Voldemaras nie brał bezpośredniego udziału w zamachu, skazano go na 12 lat więzienia, część żołnierzy zwolniono ze służby, a część pozbawiono stopni oficerskich. Wojskowi voldemaryści próbowali zorganizować kilka kolejnych buntów armii przeciwko rządowi w celu osiągnięcia podobnych celów jak w czerwcu 1934 r., zostali jednak wcześniej wykryci przez kontrwywiad wojskowy.

⁸⁸ L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990, s. 51–52.

Streszczenie

Artykuł przedstawia problem rozwoju i roli stosunków między prezydentem Antanasem Smetoną a premierem Augustinasem Voldemarasem oraz grup ich zwolenników w litewskim systemie politycznym w latach 1926–1940. W odniesieniu do relacji na linii Smetona — Voldemaras panuje pogląd, że konflikt w łonie władzy wykonawczej w okresie zmian systemowych był wygenerowany próbą wymuszenia na prezydencie dokonania modyfikacji ustrojowych w oparciu o wzory faszystowskie przez premiera i jego zwolenników. W niniejszym artykule ukazano szersze spektrum powodów powstania konfliktu na linii Smetona — Voldemaras, co uczyniono poprzez pryzmat ideologii, myśli politycznej, koncepcji ustrojowych oraz charakterów obydwu przywódców obozu narodowego.

W rzeczywistości, już na początku transformacji ustrojowej w kierunku państwa autorytarnego Voldemaras dążył do zdobycia wpływów w partii narodowców poprzez podporządkowanie sobie wszystkich struktur resortowych oraz skrajnie prawicowej organizacji polityczno-militarnej Żelazny Wilk. Z analizy wynika, iż po odsunięciu premiera od władzy przez Smetonę około 30 proc. wszystkich żołnierzy litewskich sił zbrojnych było zwolennikami Voldemarasa lub wysuwało żądania przywrócenia go na stanowisko. Później podjęli oni próby przeprowadzenia kilku zamachów stanu w celu obalenia rządów Smetony.

W pojedynku na szczycie partii narodowców zdecydowane zwycięstwo odniósł Smetona, w związku z tym jego system sprawowania rządów dyktatorskich uległ stabilizacji i trwał do upadku Pierwszej Republiki Litewskiej (1940). W tym kontekście znaczące były umiejętności prezydenta utrzymania równowagi między poszczególnymi członkami partii rządzącej oraz innymi grupami interesów. Niezbędne są dalsze badania, przedstawiające sieci kontaktów Smetony i jego najbliższych współpracowników.

Power Relations on the Smetona–Voldemaras Line. The Role of the Iron Wolf Organization in the Lithuanian Political System

The article presents the problem of the development and role of the relations between President Antanas Smetona and Prime Minister Augustinas Voldemaras and groups of their supporters within the Lithuanian political system in 1926–1940. Regarding the relations between Smetona and Voldemaras, there is an opinion that the conflict within the executive power during the period of systemic changes was generated by the attempt undertaken by the prime minister and his supporters to force the president to make political changes on the fascist model. The article explains a broader spectrum of reasons for the Smetona-Voldemaras conflict, presented through the prism of ideology, political thought, systemic concepts, and characters of both leaders of the national camp.

In fact, already at the beginning of the political transformation leading to an authoritarian state, Voldemaras sought to gain influence in the nationalist party

by subordinating to himself all the ministerial structures and the far-right political and military organisation Iron Wolf. Analysis shows that after Smetona removed the prime minister from power, about 30 per cent of all Lithuanian soldiers were supporters Voldemaras or demanded his reinstatement. They later attempted several coups to overthrow Smetona's rule.

In the duel at the top of the nationalist party, Smetona won a decisive victory, so his system of dictatorial rule stabilised and lasted until the fall of the First Lithuanian Republic (1940). In this context, the president's ability to maintain a balance between individual members of the ruling party and other interest groups was significant. Further research outlining the networks of Smetona and his closest associates is needed.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Augustino Voldemaro 1931.III.31 laiskas J. Gobiui // A. Valatkos dokumentų rinkinys.
 Mitkiewicz Leon, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Bellona, Warszawa 1990.
 Musteikis Kazys, *Prisiminimų fragmentai*, Mintis, London 1970.
 Povilaitis Augustinas, *Neramios dienos*, Atmintis, Kaunas 1996.
 Pyragius Jonas, *Kovosių kol gyvas*, „Mūsų sparnai” 1993.
 Raštikis Stasys, *Kovose dėl Lietuvos*, t. 1, Lituanus, Vilnius 1990.
 Smetona Antanas, *Pasakyta parašyta (1927–1934)*, Spindulys, Kaunas 1935.
 Voldemaras Augustinas, *Pastabos sauelydžio valandą*, Mintis, Vilnius 1992.

Opracowania

- Anušauskas Arvydas, *Lietuvos slaptosios tarnybos. 1918–1940*, Mintis, Vilnius 1993.
 Augustaitis Jonas, *Antanas Smetona ir jo veikla*, Chicagos lietuvių literatūros draugija, Chicago 1965.
 Buchowski Krzysztof, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Instytut Historii UW, Białystok 1999.
 Budecki Zdzisław, *Stosunki polsko-litewskie po wojnie światowej 1918–1928*, Koło Naukowe Szkoły Nauk Politycznych, Warszawa 1928.
 Dzierżek Dorota Maria, *Antanas Smetona — litewski wariant przywództwa politycznego w systemie autorytarnym*, w: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*, red. Wawrzyniec Konarski, Agnieszka Durska, Szymon Bachrynowski, Wydawnictwo SWPS Academica, Warszawa 2011.
 Eidintas Alfonsas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Vilnius 2012.
 Eidintas Alfonsas, *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*, Mintis, Vilnius 1990.

- Gustainis Valentinas, *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus*, Spindulys, Kaunas 1991.
- Kasparavičius Algimantas, *Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse. Iššūkiai ir įvairzdžiai, w: Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmoje pusėje*, red. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Lietuvos istorijos institutas Leidykla, Vilnius 2005.
- Kasparavičius Algis, *Dyskusje w społeczeństwie litewskim o przyszłości Wilna oraz o kwestii nawiązania stosunków dyplomatycznych z Polską w 1934 r.*, „*Studia Podlaskie*” 7, 1997, s. 113–123.
- Kierończyk Przemysław, *Antanas Smetona i jego czasy*, w: *Reżimy*, [rada red. Tomasz Karasek et al.], Stowarzyszenie Pro Societas, Ośrodek Analiz Polityczno-Prawnych, Gdańsk 2009 (Disputatio, t. 8), s. 103–120.
- Liekis Šarūnas, *Žydai: „kaimynai” ar „svetimieji”?* Etninių mažumų problematika Lietuvoje istorijos moksle, „*Genocidas ir rezistencija*” 2002, 2 (12), s. 75.
- Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, [red. Vytautas Spečiūnas], Alma littera, Vilnius 1997.
- Łossowski Piotr, *Litwa, Trio*, Warszawa 2001 (Historia państw świata XX wieku).
- Łossowski Piotr, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Łossowski Piotr, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, IH PAN, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Warszawa–Łowicz 1997.
- Malužinas Martinas, *Rozwój sportu litewskiego w okresie międzywojennym pod auspicjami tajnej profaszystowskiej organizacji polityczno-militarnej Żelazny Wilk*, w: *Polityczne kształty sportu*, red. Andrzej Dubicki, Rafał Jung, Michał M. Kobierecki, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2020, s. 145–159.
- Markevičius Kęstutis, *Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.*, Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas 2012.
- Merkelis Aleksandras, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, Vyčio paramos fondas, New York 1964.
- Motuzas Antanas, *Sparnuotieji metai*, „Karys” 1980, 2, s. 48.
- Rudis Gediminas, *Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai*, A. Voldemaras, Pastabos saulėlydžio valandą, Mintis, Vilnius 1992.
- Rudis Gediminas, *Lietuvos karininkijos nuotaikų 1934 m. analizė*, Vilnius 1999.
- Truska Liudas, „*Aksominė*” Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940), w: *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos?*, Danielius, Vilnius 2007.
- Truska Liudas, *Lietuviai ir Žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, Vilniaus Pedagoginis Universitetas, Vilnius 2005.
- Truska Liudas [et al.], *Lietuvos Respublikos prezidentai. Antanas Smetona, Aleksandras Stulginskis, Kazys Grinius, Algirdas Mykolas Brazauskas*, Valstybinis leidybos centras, Vilnius 1995.
- Truska Liudas, Vareikis Vygas, *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje XIX antroji pusė – 1941 m. birželis*, Margi raštai, Vilnius 2004.
- Vaičėnonis Jonas, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose 1927–1940*, Baltos Lankos, Vilnius 2004.
- Venclauskas Linas, *Nauji žydų svetimumo aspektai XX amžiaus trečiojo-ketvirtiojo dešimtmečių lietuvių periodikoje*, „Dabai ir dienos” 2010, 54, s. 76.

Biogram: Martinas Malužinas, mgr; Katedra Systemów Politycznych i Polityk Publicznych Uniwersytetu Szczecińskiego. Zainteresowania naukowe: biografie polityczne, stosunki polsko-litewskie w dwudziestoleciu międzywojennym, ustroje polityczne, systemy polityczne, i-voting; kontakt: martinasmaluzinas@gmail.com.

Author: Martinas Malužinas, MA, Chair of Political Systems and Public Policies, University of Szczecin. Research interests: political biographies, Polish-Lithuanian relations in the interwar period, political systems, i-voting; contact: martinasmaluzinas@gmail.com.